



Examining the Theory of Salvation from the Point of View of Ibn Taymiyyah and Shahid Motahari

Fatemehsadat Hosseini* 

Master Student of Islamic Philosophy and Theology, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

Zohreh Abdekhodaie 

Assistant Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

Abstract

One of the most central debates that has been raised throughout history and among theological sects and religions is the issue of the doctrine of "salvation" and the question of whether the followers of other religions and religions are people of salvation or not. In the western tradition, the adherents of this theory can be divided into three groups: exclusivists, inclusivists, and pluralists, a subject that is not mentioned in the literature of Islamic theology, and if it is used, it is simply a borrowing of the word from the western tradition. This article has analyzed the opinions of two influential thinkers regarding the question of how to save the followers of other religions. On the one hand, Ibn Taymiyyah's opinions have been examined, which have a significant impact on the formation of the current Sunni Wahhabi intellectual system. The current research method is descriptive-analytical and comparative, and the content was collected through analyzing the works of both. The findings of the research indicate that Ibn Taymiyyah had an "extrinsic" view of the verses and traditions and based on this attitude, he considered only the people of the Salaf and their followers (Ahl al-Hadith) to be the people of salvation and called other Muslims, especially the Shiites, to be heretics. And he does not know about the saved people. But Professor Motahari,

*Corresponding Author: azar1999mount@gmail.com

How to Cite: Hosseini, F., Abdekhodaie, Z. (2024). Examining the Theory of Salvation from the Point of View of Ibn Taymiyyah and Shahid Motahari. *Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology*. 5 (8). 233-262. DOI: 10.22054/jcst.2024.78871.1159

emphasizing the teachings of the Quran and the traditions of the innocents, divides people into different groups according to their destiny. He considers various degrees to save people. He makes a distinction between a regional Muslim and a real Muslim, a disbeliever and a non-disbeliever, an incompetent infidel and a culpable infidel, as well as a person with good deeds and one without good deeds. Master Motahari Jahlan Qasir considers the intellectually weak and those who act according to their divine nature and have righteous deeds to be the people of salvation. According to the findings of this research, it seems that Ibn Taymeah considered salvation to be exclusive to the people of the Salaf and its followers, while Professor Motahari considered the circle of salvation to be wider in such a way that it can include the followers of other schools of thought and other religions, provided there are conditions.

Keywords: Salvation, Ibn Taymiyyah, heresy, Master Motahari, intellectually disadvantaged, Salaf people.

Introduction

One of the main issues among religious studies is the subject or “teaching” of “salvation”. The question is whether the followers of other religions are saved or not. Regarding this subject, three main approaches are considered; Exclusivism, Inclusivism, and Pluralism.

The present paper aims to study the viewpoints of two famous and influential Muslim scholars from Sunnah and Shia perspectives. The first is Ibn-Timie, a Sunnah scholar, and the second is Mortaza Motahari, a Shia scholar.

The main research question is, based on the viewpoints of the two above scholars, whether the followers of other religions are saved or not and if so, under what circumstances this would happen?

Literature Review

Based on the research of this paper, In English literature, there are some articles about the Islamic perspective on the concept of Salvation, in general; for instance, Siddiqi (1993 A.D) in an article, entitled “Salvation in Islamic Perspective” talks about the concept of salvation in Islam. But there is no background in the subject of salvation from the viewpoints of the two above scholars. In Farsi literature, there are several articles, thesis, and dissertations about the subject of “salvation” from the viewpoints of Mortaza Motahari; for instance, Shirvani (1383 H.SH) in “Salvation from Motahari’s Viewpoints” or Karbalaee, (1385 H.SH) in “Salvation of Other Religious people from the viewpoints of John Hick, Allameh Tabataba’i, and Motahari”. But there are no articles, specifically talking about the subject of salvation from the viewpoints of Ibn-Timie and also there is no paper that compares these two persons' systems of thought.

Research Methodology

Considering, the lack of references in Ibn-Timie and also the newness of the subject, there is no clear account of the issue in the above scholars' writings. Consequently, the research methodology of the paper is a descriptive and analytic method. It means that based on the findings from primary and secondary sources of each scholar, the paper makes an analysis assessment and compares two viewpoints from each other

Conclusion

The research findings show that from Ibn-Timie's view, based on the Quran and the holy Prophet of Islam's tradition, "Salvation" only belongs to the "Salaf". But from the viewpoints of Morteza Motahari, based on the Quran and the Holy Prophet tradition and also rational reasons, all people under specific conditions will be saved. Therefore, it seems that encountering other people's salvation, Ibn-Timie believes in Exclusivism and Motahari believes in Inclusivism. The paper compares two systems of thought as follows:

First: Salvation or Damnation of other people

Based on the research of the paper, from Ibn -Timieh viewpoints all people of other religions are pagans. So, they are in hell but the hell is not forever. Based on the pagans' fault they stay in hell and after that, they are annihilated. He also believes that heaven only belongs to the "tribe of Salaf": those who follow the prophet and kaliphs.

In comparison, Motahari believes that the followers of other religions under some circumstances will be saved. At the time of each prophet, the followers would be saved; for example, in the time of Abraham the followers of him, and in the time of Moses the followers of him would be saved but in the time of the next prophet the salvation will be under some conditions, that the paper discusses.

Second, the Salvation and Damnation of Muslims

Based on Ibn-Timieh's system of thought all people including Muslims or non-Muslims are in the wrong direction except Salaf. Therefore, they are far from salvation.

In comparison, Motahari distinguishes between three types of people encountering the religious teaching; those who are Muslim and know the Islamic Teachings but do not practice them, those who are Muslim and do not know Islamic Teachings and do not practice, and those who are not Muslim and but they do practice Islamic Spirit.


Third, Special Salvation

According to Ibn-Timieh Salvation belongs only to "Salaf".


In comparison, according to Motahari, most people from all around the world will be saved. But salvation has various levels based on the belief in God and doing the good deeds and right things.

بررسی نظریه نجات از دیدگاه ابن تیمیه و استاد مطهری

دانشجوی کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

فاطمه السادات حسینی * 

استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

زهره عبدخدائی 

چکیده

یکی از محوری‌ترین مباحثی که در طول تاریخ و در میان ادیان و فرقه‌های کلامی مطرح بوده، مسئله آموزه «نجات» و طرح این پرسش است که آیا پیروان ادیان و مذاهب دیگر، اهل نجات هستند یا خیر؟ در سنت غربی، قائلین به این نظریه را با جرح و تعدیل می‌توان در سه گروه انحصارگرایان، شمول‌گرایان و کثرت‌گرایان قرار داد، موضوعی که در ادبیات کلام اسلامی به آن اشاره‌ای نشده و اگر استفاده می‌شود، صرفاً وام‌گیری واژه از سنت غربی است. مقاله حاضر آراء دو متفکر تأثیرگذار پیرامون پرسش چگونگی نجات پیروان سایر ادیان و مذاهب را مورد واکاوی قرار داده است. از سویی آراء ابن تیمیه، تأثیر به‌سزایی در تشکیل منظومه فکری اهل سنت وهابی کنونی دارد را بررسی نموده و از جانب دیگر، نظرات استاد مطهری، فیلسوف و متکلم شیعه را رصد نموده و مورد بررسی و مقایسه قرار داده است. روش پژوهش حاضر، توصیفی-تحلیلی و تطبیقی بوده و احصا مطالب از طریق واکاوی آثار آن دو صورت گرفته است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که ابن تیمیه نگاهی «ظاهرگرایانه» به آیات و روایات داشته و بر اساس این نگرش، تنها قوم سلف و پیروان آنان (اهل حدیث) را اهل نجات می‌داند و سایر مسلمانان و به‌صورت خاص شیعیان را اهل بدعت نامیده و از اهل نجات نمی‌داند؛ اما استاد مطهری با تأکید بر آموزه‌های قرآن و روایات معصومین، مردم را به لحاظ سرنوشت به گروه‌های مختلفی تقسیم می‌کند. ایشان درجات گوناگونی را برای نجات انسان‌ها در نظر می‌گیرد. او میان مسلمان منطقه‌ای و مسلمان واقعی، کافر معاند و کافر غیر معاند، کافر قاصر و کافر مقصّر و همچنین انسان دارای عمل نیک و فاقد عمل نیک تمایز قائل می‌شود. استاد مطهری جاهلان قاصر، مستضعفین فکری و کسانی که بر اساس فطرت الهی خود عمل می‌کنند و دارای عمل

صالح هستند را اهل نجات می‌داند. با توجه به یافته‌های این پژوهش به نظر می‌رسد، ابن تیمه نجات را منحصر در قوم سلف و پیروان آن دانسته، حال آنکه استاد مطهری دایره نجات را وسیع‌تر در نظر گرفته به گونه‌ای که می‌تواند شامل پیروان سایر مذاهب و ادیان دیگر، به شرط داشتن شرایط بشود.

کلیدواژه‌ها: نجات، ابن تیمیه، بدعت، استاد مطهری، مستضعفین فکری، قوم سلف.

مقدمه

مسئله نجات از دیرباز مورد بحث فیلسوفان و متکلمان اعم از مسلمان و غیرمسلمان بوده و پرسش اصلی آن است که «نجات و رستگاری» به طور کلی به چه معناست؟ چه کسانی در زمره نجات یافتگان قرار می‌گیرند؟ آیا نجات فقط مختص به مسلمانان است و یا غیرمسلمانان نیز مشمول نجات الهی خواهند بود؟ آیا تمامی مسلمانان نجات یافته‌اند؟ و در نهایت مراتب و درجات رستگاری به چه صورت است؟

پژوهش حاضر درصدد است تا در این امر مهم، یعنی مسئله نجات و رستگاری، دیدگاه دو متفکر تأثیرگذار را واکاوی نماید؛ از سویی دیدگاه و نظرات ابن تیمیه عالم سنی مذهب و از جانب دیگر مرتضی مطهری متفکر شیعه. ابن تیمیه از جمله علمای اهل تسنن است که در زمره اهل حدیث قرار گرفته و استناد به ظاهر آیات و روایات را سرلوحه فتاوی‌اش خویش قرار داده است. ابن تیمیه نجات را منحصر به قوم سلف دانسته و بقیه مسلمانان را اهل بدعت برمی‌شمرد. در مقابل، استاد مرتضی مطهری فیلسوف و متکلم شیعه، موضعی متفاوت اتخاذ نموده و در برخی موارد تمایز قائل می‌شود. او معتقد است برای نجات و رستگاری نه تنها مسلمان بودن شرط نیست، بلکه حتی پیروان سایر ادیان به‌غیر از اسلام نیز می‌توانند نجات پیدا کنند.

پیشینه تحقیق حاکی از آن است که مقالات و پایان‌نامه‌های متعددی پیرامون «مسئله نجات» به‌طور کلی تدوین شده اما به‌طور خاص نظریات استاد مطهری در باب مسئله نجات توسط نویسندگان زیر احصا گردیده است؛ برای مثال شیروانی (۱۳۸۳) در مقاله‌ای تحت عنوان «نجات از دیدگاه استاد مطهری» ابعاد مختلف نجات از منظر استاد مطهری را بیان نموده است. کربلائی پازوکی (۱۳۸۵) در مقاله‌ای با عنوان «مسئله رستگاری و نجات پیروان ادیان از دیدگاه جان هیک و علامه طباطبایی و استاد مطهری»، نجات پیروان ادیان و رابطه آن با عدل الهی را از منظر سه متفکر بیان نموده است. کاظمی (۱۳۹۴)، در مقاله‌ای با عنوان «رابطه استضعاف و نجات از دیدگاه علامه طباطبائی و شهید مطهری»، بحث استضعاف و ارتباط آن با عدل الهی را از منظر علامه طباطبائی و شهید مطهری تبیین کرده

است؛ اما هیچ کدام از پژوهش‌های فوق به صورت منسجم دیدگاه ایشان با ابن تیمیه را بررسی ننموده‌اند. از سوی دیگر، اگرچه ابن تیمیه، عالمی تأثیرگذار در تفکرات اهل سنت امروزی است، اما آثار کمی از او به فارسی ترجمه شده است، در باب آموزه «نجات و رستگاری» پژوهشی مستقل به زبان فارسی و عربی درباره نظرات ابن تیمیه یافت نشد؛ اما سید هاشمی و ایمنی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای تحت عنوان «بررسی مبانی فکری ابن تیمیه در اثبات و تبیین اعتقادات اسلام» به طور کلی اعتقادات سلفی گری ابن تیمیه را مورد بررسی قرار داده‌اند. همچنین فاکر میبیدی و علوی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای تحت عنوان «بررسی تطبیقی تأویل از دیدگاه ابن تیمیه و علامه طباطبائی» در باب ظاهرگرایی ابن تیمیه صحبت نموده است، ولی در هیچ یک پیرامون نجات سخنی مطرح نشده است. آرام (۱۳۹۵) در مقاله‌ای تحت عنوان «عناصر سعادت در آراء ابن تیمیه» جسته و گریخته پیرامون دیدگاه رستگاری از منظر ابن تیمیه سخنانی بیان نموده است؛ اما همان طور که اشاره شد پژوهشی که به طور مجزا و یا تطبیقی و مقایسه‌ای آراء ابن تیمیه در باب نجات را واکاوی نماید، یافت نشد.

از این رو، با توجه به اهمیت موضوع، نوشتار حاضر در صدد است تا با بررسی نظرات ابن تیمیه و استاد مرتضی مطهری، دیدگاه این دو عالم تأثیرگذار در دو سنت اسلامی را مطالعه و بررسی نماید. بدین منظور نخست تعریف لغوی و اصطلاحی «نجات» ارائه گردیده و مباحثی پیرامون «نظریه نجات» طرح خواهد گردید، سپس، دیدگاه ابن تیمیه درباره نجات یافتگان مورد بررسی قرار می‌گیرد و در پایان آراء استاد مطهری در این زمینه مورد بررسی و مطالعه قرار می‌گیرد. در نهایت، میان دو دیدگاه، مقایسه‌ای صورت خواهد گرفت.

۱- تعریف نجات

نجات در لغت به معنی رهایی یافتن و خلاص شدن می‌باشد (فرهنگ معین). واژه نجات از ریشه «نجو» و «نجاة» به معنای خلاص شدن است (قرشی، ۱۳۷۱، ص ۲۶). راغب می‌گوید: «نجاة» در اصل به معنای جدایی از شیء است، از این رو گفته می‌شود: «نجا فلان من فلان» یعنی فلان کس از فلانی جدا شد. راغب می‌گوید: به مکان مرتفع «نجوه» و «نجات» نیز

می‌گویند، چرا که به واسطه ارتفاع از مکان‌های اطراف خود جدا شده است. به عبارتی این مکان از سیل نجات یافته و خلاص شده است (راغب، ۱۴۱۶ ق، ص ۷۹۲). فعل «نجا» در قرآن کریم ثلاثی و از باب افعال و تفعیل به کار رفته است: «وَقَالَ الَّذِي نَجَا مِنْهُمَا وَادَّكَرَ بَعْدَ أُمَّهُ أَنَا أَنْبَتُكُمْ بِتَأْوِيلِهِ» (یوسف، ۴۵) و همچنین «فَنَجَّيْنَاهُ وَأَهْلَهُ أَجْمَعِينَ» (شعراء، ۱۷۰)، «أُنَجِّينَاهُ وَالَّذِينَ مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا» (اعراف، ۷۲).

با توجه به آنچه از معنای لغوی نجات گفته شد، نجات از غم و اندوه، نجات از دشمن، نجات از خشم خدا و نظایر آن را می‌توان مصادیقی از نجات دانست؛ اما در اصطلاح «اهل نجات» در مورد افرادی به کار می‌رود که از عذاب الهی رهایی یافته باشند. لذا با توجه به آیات قرآن، نجات‌یافتگان را می‌توان شامل گروه‌های زیر دانست: نخست ایمان آورندگان به خدا و پیامبر^۱ دوم مجاهدان در راه خدا با جان و مال^۲ و سوم پرهیزگاران و انسان‌های باتقوا^۳. علاوه بر موارد فوق، روایات وارد شده از پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه و آله تصریح می‌کند که شیعیان و پیروان اهل بیت، یعنی کسانی که ولایت اهل بیت را پذیرفته‌اند و از آنان پیروی می‌کنند از اهل نجات خواهند بود^۴.

۱. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ * تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ...؟» ای کسانی که ایمان آورده‌اید! آیا شما را به تجارتی راهنمایی کنم که شما را از عذاب دردناک رهایی می‌بخشد؟ به خدا و رسولش ایمان بیاورید. (سوره صف، آیه ۱۰)

۲. وَتَجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ... و با اموال و جان‌هایتان در راه خدا جهاد کنید. (سوره صف، آیه ۱۱)

۳. ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثًا؛ آن‌گاه مردم متقی را نجات می‌دهیم و ستمکاران را در آن‌جا باقی می‌گذاریم. (سوره مریم، آیه ۷۲)

۴. مثل اهل بیته کمثل سفینه نوح من ركبها نجا و من تخلف عنها غرق؛ اهل بیتم مانند کشتی نوح‌اند هر کس از آنها پیروی کند نجات می‌یابد و هر کس از پیروی آنها سر باز زند غرق خواهد شد؛ و همچنین در روایت عبد الرحمن بن سمره نقل می‌کند، گفتم ای رسول خدا (ص) مرا به راه نجات رهبری کن. فرمود ای پسر سمره، گاهی که هواهای مختلف و نظرات متفرق شد، ملازم علی بن ابی‌طالب باش که او امام است و خلیفه بر شما است. پس از من او است تشخیص دهنده میان حق و باطل، هر کس از او پرسد پاسخ گوید؛ هر کس دنبال راه باشد راهنمایش کند؛ کسی که راه از او طلب کند، آن‌را بیابد؛ هر کس از او هدایت بخواهد، هدایت شود؛ هر کس به او پناه ببرد آسوده‌اش سازد؛ هر کس به او دامان او چنگ زند نجاتش دهد؛ و هر کس به او اقتدا کند رهبریش کند (بخار الانوار، ج ۲۳، ص ۱۰۵).

۲- نظریه نجات

به طور کلی، اهم نظریه‌های پیرامون مسئله نجات مطرح شده در میان ادیان را می‌توان به سه دسته تقسیم نمود؛ نظریه‌های انحصارگرایانه، شمول‌گرایانه و کثرت‌گرایانه. انحصارگرایان، نجات را منحصراً در گرو پیروان یک دین یا مذهب خاص می‌دانند؛ بنابراین، چنانچه پیروان ادیان دیگر، حتی اگر کاملاً مطابق دین خویش عمل نموده و پرهیزکار باشند، راه نجاتی برای آن‌ها فراهم نیست. در نقطه مقابل کثرت‌گرایان، ضمن رد دیدگاه انحصارگرایان، نه تنها نجات را در گرو یک دین خاص نمی‌دانند، بلکه نجات ادیان دیگر را نیز ممکن می‌دانند و بر این باورند که سایر ادیان دیگر نیز می‌توانند در زمره نجات‌یافتگان باشند. شمول‌گرایان طریقی میانه اتخاذ نموده‌اند. از منظر آنان، نجات حقیقی از آن یک دین خاص است؛ اما درعین حال، نجات پیروان سایر ادیان دیگر نیز تحت شرایط خاص ممکن می‌باشد (پیترسون، ترجمه نراقی، ۱۳۸۸).

حال با توجه به تعریف لغوی و اصطلاحی نجات و همچنین با نگاهی مختصر به نظریه‌های معروف پیرامون آن به بررسی آموزه نجات از منظر ابن تیمیه و استاد مطهری پرداخته می‌شود.

۳. نجات از منظر ابن تیمیه

ابن تیمیه احمد بن عبد الحیم بن تیمیه حرانی معروف به ابن تیمیه، عالم حدیث و فقیه معروف اهل تسنن که در قرن هفتم و هشتم هجری می‌زیست. او را در زمره اهل حدیث قرار می‌دهند. ابن تیمیه در آغاز حنبلی مذهب بود و آنچه سبب شهرت وی گشت، فتوای جهاد او علیه حمله غازان خان به دمشق است. فتوایی که منجر به پایان لشکرکشی مغول به منطقه شام شد. این فتوا اولین موردی بود که مسلمانان علیه مسلمان‌های دیگر اعلام جهاد کردند. نکته حائز اهمیت آنکه این فتوا، امروزه مورد استناد گروه‌های القاعده، داعش و وهابیت قرار گرفته و آن را مجوزی برای حمله به سایر بلاد اسلامی می‌دانند. ابن تیمیه در تبیین روایات و آیات قرآن ظاهرگرا است؛ بدین معنا که تأکید او بر استفاده از ظاهر آیات و روایات بوده و معانی اصطلاحی استفاده شده نباید برخلاف نص صریح و ظاهر آیات و

روایات باشد (محمد بن صالح عثیمین، ۱۴۱۵ ه.ق، ص ۳).

تعریف ایمان و رستگاری از دیدگاه ابن تیمیه:

نظر به آثار ابن تیمیه، در باب رستگاری با سه قلمرو روبرو هستیم که هر کدام از آنها ویژگی‌های خاص خود را داشته و افراد بر حسب ورود به این سه قلمرو دسته‌بندی و اهل سعادت یا شقاوت خواهند بود. این سه قلمرو عبارت‌اند از: قلمرو کفر، قلمرو اسلام و قلمرو ایمان.

موقعیت هر فرد در هر کدام از قلمروهای مختلف به برخورد و واکنش او در قبال دعوت پیامبر وابسته است. اگر فرد با ایستادگی در برابر پیامبر، دستورات ایشان را به‌طور کلی انکار کند، در منطقه کفر قرار می‌گیرد. این منطقه خارج از قلمرو اسلام و دایره ایمان قرار دارد؛ اما هر شخصی که خود را از این منطقه به قلمرو اسلام برساند، در واقع از سرای کفر مهاجرت کرده و انجام اعمالی مانند اقامه نماز، پرداخت زکات، گرفتن روزه و انجام حج، انسان را وارد منطقه اسلام می‌کند. باید توجه داشت که پذیرش و انجام ظاهری این اعمال کافی نبوده و برای ورود به قلمرو ایمان توجه در باطن قلب نیز ضروری است. برای مثال ورود به مسجد الحرام و محرم شدن کافی نبوده و هنوز راهی برای رسیدن به کعبه باقی است. هدف سفر حج هنوز حاصل نشده، اگرچه اعمال حج نیز انجام شده باشند. چراکه این سفر وجودی دارد که با مقتضیات ایمان باید همراه باشد و آن بیش از مقتضیات اسلام است. در واقع، ساحت این وجود، ساحت قلب است که «انسان» به واسطه آن ساحت «انسان» می‌گردد؛ بنابراین، رابطه منطقی میان دو وصف «مسلمان» و «مؤمن»، رابطه عموم و خصوص مطلق است (ابن تیمیه، ۱۴۰۲ ه، ص ۱۶۴).

علاوه بر تمایز میان سه قلمرو گفته شده، ابن تیمیه ایمان را به «ایمان عام» و «ایمان خاص» نیز تقسیم می‌کند. مقصود او از ایمان عام، اعتقاد به اسلام و ایمان خاص، عمل به اسلام، است. با این تقسیم‌بندی می‌توان فهمید که هر مؤمن لزوماً دارای ایمان خاص نبوده و عامل به اسلام نیست، گرچه معتقد به اسلام باشد؛ اما واضح است که بین دو عنوان

«کافر» و «مسلمان» و همچنین بین دو عنوان «کافر» و «مؤمن»، رابطه تقابل وجود دارد، به طوری که هیچ کافری مسلمان نیست و هیچ مؤمنی کافر نیست. نکته قابل توجه آنکه در بیشتر آثار و سخنان ابن تیمیه، کفر در مقابل ایمان قرار می‌گیرد (ابن تیمیه، ۱۴۰۲ هـ، ص ۱۶۴).

نکته دیگر آنکه، از نظر او قرار گرفتن در هر دو ساحت ایمان، چه در جرگه ایمان به معنای عام و چه در جرگه ایمان به معنای خاص آن، به تصمیم شخصی فرد بستگی دارد. بدین معنا که ایمان به معنای عام، یعنی اقرار انسان در پذیرش دعوت الهی و نجات از عذاب قیامت، به عنوان یک تصمیم شخصی محسوب شده و منجر به آزادی از تنگناهای دنیوی و راهی برای خروج از آنها نیز فراهم می‌گردد؛ اما ایمان به معنی خاص، یک عمل قلبی بوده و به عنوان یک اعتقاد درونی پایدار محسوب می‌شود. این نوع از ایمان وابسته و نیازمند عبادات و انجام اعمال است که علاوه بر انجام ظاهری آن، تغییراتی پایدار را در وجود انسان ایجاد نماید؛ بنابراین، شخصی که اسلام را پذیرفته و علاوه بر آن مؤمن است، باید به ضرورت، اعمال و اعتقادات اسلام را پذیرفته و انجام دهد، به طوری که در اعماق وجود او نفوذ نماید.

البته باید توجه داشت که تفاوت در درجات ایمانی نیز وجود داشته و معصیت یا فسق یک فرد نمی‌تواند به طور قطعی و صد درصد باشد؛ به عبارت دیگر، از نظر ابن تیمیه، افراد ممکن است دارای درجات مختلفی از ایمان و کفر بوده، ولی همچنان مؤمن به شمار می‌آیند. ابن تیمیه معتقد است که دو اشتباه می‌تواند منجر به خطا در تشخیص مؤمنان از کافران شود: اشتباه نخست، گمان بر اینکه فقط با اعتقادات معین، انسان در زمره مؤمنان قرار دهد و اعتقادات را با اعمال و اقدامات جدا نیند؛ یعنی تمایز میان ایمان عام و خاص برقرار نکند. دوم تصور اینکه هرگونه تخلف و خطا در رفتار انسان را به معنای خروج او از دایره ایمان و منتهی شدن به کفر منتهی بداند؛ یعنی ایمان را دارای درجه نداند (ابن تیمیه، ۱۴۱۶ ق، ص ۱۷۶).

بنابراین، ابن تیمیه به این نتیجه می‌رسد که گرچه در خطاب خداوند ممکن است به

شخص مؤمن اشاره شود، اما مؤمن ناقص الکمالات است. به عبارتی هر فرد مؤمن دارای قدرت و ضعف خاص خود است و حتی ممکن است، ایمان او از حد لسان (زبان) فراتر نرفته باشد. پس مؤمن دارای دو روی است: یک روی خوب که اعمال نیک را انجام می‌دهد و یک روی بد که اعمال بد را انجام می‌دهد و هر فرد بر اساس این دو روی ارزیابی می‌شود (همان، ص ۱۷۷).

حال در باب ایمان و کفر افرادی که در مناطق و کشورهای اسلامی یا کافر زندگی می‌کنند، او معتقد است که منطقه اسلام یک منطقه باطنی است و نیازی به ظاهرسازی ندارد. فردی که خود را در منطقه اسلام جلوه می‌دهد ولی در واقع در منطقه کفر قرار دارد و در آنجا زندگی می‌کند، به مقصود خود در این جهان می‌رسد و حقوق و احکام مسلمانان را داراست، اگرچه به واقع مسلمان نباشد. به عبارتی، ورود به منطقه اسلام معادل عبور از عالم کفر است و ورود به قلمرو ایمان نیاز به گذر از عالم اسلام دارد. در مورد منافقان نیز معتقد است که یک فرد ممکن است به صورت نفاقی به جامعه اسلامی بپیوندد، خود را مسلمان جا بزند، اما در واقع مؤمن نباشد و دوباره به سمت منطقه کفر بازگردد. در این صورت او به واقع کافر است؛ و در نهایت، در پایان حیات زندگی انسان‌ها معلوم می‌شود که انسان خود را در کدام منطقه قرار داده است (ابن تیمیه ۱۴۱۱ ق، ص ۱۴۳).

۳-۱ ایمان و عمل صالح دو عامل نجات

ابن تیمیه به طور خاص به نظریه نجات آن‌چنان که میان فلاسفه دین رایج است، اشاره نکرده و این نوشتار از میان آثار اندک، رویکرد او به این مسئله را احصا نموده است. ابن تیمیه نجات، فلاح و ثواب را عامل سعادت انسان می‌داند و در سخنان او این واژگان با مضامین مشابه و نزدیک به هم اتخاذ شده است (ابن تیمیه در آرام، ۱۳۹۵، ص ۱). او مهم‌ترین عامل نجات را ایمان و عمل صالح می‌داند که اولی کارکرد درونی و دیگری کارکرد عملی دارد. طبق احادیث وارده، اعمال انسان را جزئی از ایمان می‌داند. برای مثال با استعانت از آیه «ان الذین آمنوا و عملوا صالحات» (بقره، ۲۷۷)، نظر به ظاهر آیه می‌گویید، باوجود

ظاهر نصوص تلازم بین ایمان و عمل لازم بوده و عمل از لوازم ایمان شمرده می‌شود. او این موضوع را عقیده سلف^۱ می‌داند، در ادامه در این باب بیشتر صحبت خواهد شد. از منظر او، ایمان از ریشه آمن گرفته شده و به معنی تصدیق یعنی آرامش، اعتماد قلبی و اطمینان خاطر است. ایمان را دارای دو جز می‌داند؛ اول تقویت قلب و دوم تسریع عمل. قلب انسان ملازم با ایمان است و انسان باید از هرگونه شک و دودلی دور بماند. لذا یکی از وظایف همیشگی ایمان تقویت قلب است. به علاوه، برای اتصال به خداوند، ایمان مثل یک موتور محرکی می‌ماند که یافته‌های عقلی را تأیید کرده و علم را به یقین تبدیل می‌کند. در این میان، ایمان به درون قلب نفوذ کرده و کمک می‌کند؛ طوری که انجام عمل خیر برای فرد آسان‌تر می‌گردد. از سوی دیگر، مرض قلب همانند مرض بدن است؛ و اگر بیماری در قلب ایجاد شود، باعث ضعف قلب شده و باعث از دست دادن محبت و عافیت قلب می‌شود. در چنین شرایطی شخص بیمار نسبت به افراد سالم ضعیف می‌گردد. عملکرد ظاهری فرد مریض نشانگر ضعف و ناتوانی اوست، اما در حقیقت باطن قلب او را نشان می‌دهد. در فرد بیمار، نفس رضای خود را بر قلب تحمیل کرده و باعث بیماری قلب شده است، از این منظر قلب قاسیه، به دنبال فتنه‌ها و شهوت‌ها رفته و مرتکب اعمال ناپسند می‌شود؛ بنابراین باید به تقوا و پاک‌دامنی قلب توجه کرد و همچنین شهوت‌ها و شبهات را از قلب زدود تا قلب درمان شده و صحت و عافیت به آن بازگردانده شود. ابن تیمیه بر این باور است که اصلاح قلب به ایمان و فساد آن به دلیل نفاق و جدایی است. او کمال محبت خداوند را شرط سلامت قلب می‌داند و محبت جز رضای خدا را فاسد می‌شمارد. پس از محبت به خداوند، محبت به پیامبر و در مرحله بعد محبت به دیگران جهت رضای خداوند شرط سلامت قلب است (ابن تیمیه در آرام، ۱۳۹۵، ص ۵-۶).

عامل دوم در راستای رسیدن به نجات، تسریع در عمل است. در مقام عمل، ایمان

۱. سلفی‌ها به گروهی از مسلمانان گفته می‌شود که به دین اسلام تمسک جسته و خود را پیرو سلف صالح می‌دانند و در عمل و اعتقادات خود از پیامبر اسلام، صحابه و تابعین تبعیت می‌کنند. سلفی‌ها تنها قرآن و سنت را منبع احکام و تعصبات خود می‌دانند (ابن منظور، ۱۴۱۴ ه.ق، ص ۱۵۸).

موتور محرکی است که به عمل شتاب می‌بخشد. فرد با عقل صحیح خود و با توجه به این که هر موجودی از شعور، اراده و عمل اختیاری بهره‌مند است، می‌تواند خداوند را شناخته و مطیع او گردد. انجام حسنات و ترک سیئات، از نظر او زکات نفس است (ابن تیمیه در آرام، ۱۳۹۵، ص ۸). منظور از عمل صالح آن‌چنان که بسیاری از مفسران دانسته‌اند، یک مفهوم کلی و برابر با کار نیک و خیر است. عمل صالح آن است که شایستگی پذیرفته شدن را دارد و در آن هیچ عیب و آفتی نباشد (شرباصی، ۱۴۰۷ ه.ق، ص ۶۸). ابن تیمیه عمل صالح را به دو دسته اعمال فردی و جمعی تقسیم می‌کند. اعمال فردی، هر عملی است که به شرط مصون ماندن از ریا انجام شود. عالم عادل کسی است که جز حق سخنی نگفته و جز حق را تبعیت نمی‌کند. عبادت خداوند را به‌جا می‌آورد و به شریعت رسول‌الله تمسک می‌جوید. ابن تیمیه این مسیر را راه رسیدن به بهشت و جهنم می‌داند (ابن تیمیه در آرام، ۱۳۹۵، ص ۹). در مبحث اعمال اجتماعی، بن‌مایه تفکر ابن تیمیه بر برقراری عدالت استوار است؛ بدین ترتیب که دنیا با عدل ادامه پیدا می‌کند. لذا با این رویکرد، به ضرورت فعالیت اجتماعی مسلمانان تأکید می‌کند. او حضور در نمازهای جمعه و جماعت را ضروری و واجب می‌داند. از نگاه او، انسان‌ها بدون حضور در اجتماع قادر به زندگی نیستند و اجتماع نیز نیازمند امر و نهی (امر به معروف و نهی از منکر) است (ابن تیمیه در آرام، ۱۳۹۵، ص ۱۱). این امر و نهی ممکن است فیزیکی باشد، از این‌رو به تلاش و مجاهدت سربازان و به ضرورت جهاد تأکید می‌کند. (ابن تیمیه در آرام، ۱۳۹۵، ص ۱۱) کلیت حرف اگرچه صحیح است، اما زمانی که مصداق مطرح می‌گردد، در تفسیر برقراری عدالت، تعریف دایره نهی از منکر و اعمال فیزیکی همگی منحصر در تفسیر خاص سلفیون شده و بنابراین بسیاری افراد بی‌گناه قربانی ظلم به اسم برقراری عدالت می‌شوند.

۲-۳ بدعت عامل دوری از نجات

اما بدعت به چه معناست؟ به‌طور کلی بدعت یعنی نوآوری در اعمال یا اعتقادات دینی به‌گونه‌ای که در قرآن و سنت نبوده و بعد از پیامبر در دین وارد شده باشد. به عبارتی،

چنانچه درباره انجام عملی آیه یا روایتی به صراحت وجود نداشته باشد، این امر بدعت بوده و اعتقاد یا عمل به چنین اموری نهی شده است (سبحانی، ۱۴۱۶ ق، ص ۲۵). ابن تیمیه نیز بر همین اساس بدعت را بدین صورت تعریف می‌کند؛ چیزی که خداوند آن را تشریح نکرده است؛ فَإِنَّ الْبِدْعَةَ مَا لَمْ يَشْرَعَهُ اللَّهُ مِنَ الدِّينِ فَكُلُّ مَنْ دَانَ بِشَيْءٍ لَمْ يَشْرَعَهُ اللَّهُ فَذَآكَ بِدْعَةٌ وَإِنْ كَانَ مَتَأَوَّلًا فِيهَا، بنابراین هر چیزی که مردم به آن پرداخته و خداوند آن را تشریح نکرده باشد، به عنوان بدعت شناخته می‌شود، حتی اگر برای آن تأویلی وجود داشته باشد. این تعریف برای همه امور دینی بوده و شامل هم امور عبادی و هم امور غیرعبادی است. همچنین ابن تیمیه در این تعریف به وجود تأویلی برای بدعت اشاره می‌کند؛ به این معنا که هر کسی که در امور دینی تأویلی انجام دهد، اهل بدعت خواهد بود (ابن تیمیه، ۱۴۰۳ ق، ج ۱، ص ۴۲)؛ اما خودش مفهوم بدعت را به اجماع سلف وسعت داده و این گونه تعریف می‌کند: «البدعت ما خلفت الكتاب والسنت او اجماع سلف الامت من الاعتقادات والعبادات» آنچه از اعتقادات و عبادات که با کتاب و سنت یا اجماع سلف مخالف باشد، بدعت است (ابن تیمیه، ۱۴۱۰ ه. ق، ص ۳۴۶).

بنابراین، تعریف ابن تیمیه از بدعت این گونه گسترده می‌شود که به معنای هر امر جدیدی است که با کتاب، سنت و اجماع صحابه مخالف باشد.

ابن تیمیه معتقد است کسی که از بدعت‌ها سالم بماند، نجات می‌یابد. او به این حدیث پیامبر استناد می‌کند که امت من به ۷۳ فرقه تقسیم می‌شوند و همه آن‌ها در آتش هستند، به جز یک فرقه. از پیامبر پرسیدند آن یک فرقه کدام است؟ حضرت پاسخ دادند، هر کسی که بر آنچه من و اصحاب من به آن پایبند هستیم، باقی بماند. آن گروه از آتش نجات پیدا خواهند کرد. ابن تیمیه در کتاب العقیده الواسطیه این گونه نتیجه می‌گیرد که «فمن كان على مثل ما عليه النبي واصحابه فهو ناج من بدع، وكلها في النار الا واحدة اذا هي ناجية من النار فانجات هنا من البدع في الاخره» هر کس که بر همان روش و سیره‌ای باشد که پیامبر (ص) و یارانش بر آن بودند، از بدعت‌ها نجات می‌یابد و همه مردم در آتش اند، به جز یک گروه و این گروه مسلمانانی هستند که به اعتقاد و عمل به دستورات دین خود پایبند باشند.

آن گروه در این دنیا از بدعت‌ها نجات یافته و در آخرت نیز از آتش جهنم نجات پیدا می‌کنند (ابن تیمیه، 1402 ه.ق، ص ۵۰). ابن تیمیه به استناد به این حدیث پیامبر همه انسان‌ها به جز قوم سلف را بدعت‌گذار می‌داند و لذا از نجات محروم هستند. نکته حائز اهمیت در این دیدگاه آن است که ایمان به عمل پیوند خورده و عمل صالح هر آن چیزی است که مطابق دیدگاه قوم سلف و اهل حدیث و آنانی که امروزه بر مسیر آنان رفتند باشد و هر آنچه با دیدگاه سلف زاویه‌دار شود، بدعت بوده و بدعت‌گذاران از نجات به دور خواهند بود. به عبارتی ملائکه عدم نجات بدعت است و مصداق تام آن شیعیان هستند، چون مطابق سلف و صحابه عمل نمی‌کنند.

۳-۲-۱ اقسام بدعت از دیدگاه ابن تیمیه

ابن تیمیه بدعت و بدعت‌گذاران را به دو دسته تقسیم کرده است؛ بدعت در دین و بدعت در امور عادی و معمولی زندگی (ابن تیمیه، جلد ۲، ۱۴۰۷ ه.ق. ص ۸۶). بدعت در دین، بدعتی است که مردم آن را در عبادات، شعائر و شرایع دین ایجاد کرده باشند. به عبارتی، در تمام عبادات، اصل در تشریح آن عبادات توسط شارع است (ابن تیمیه، ۱۴۱۰ ه.ق، ج ۱، ص ۶). معیار بدعت نیز اموری است که بعد از اسلام و توسط مردم تعیین شده باشند (ابن تیمیه، ۱۴۰۷ ه.ق، ص ۱۲۳). به عنوان مثال، برگزاری جشن میلاد پیامبر که در زمان حضرت، اصحاب و قرون ثلاثه انجام نمی‌شد، به عنوان بدعت تلقی می‌شود. با این حساب، شیعیان روز میلاد پیامبر اکرم و یا ائمه را جشن می‌گیرند و روز شهادت آن‌ها را عزاداری می‌کنند، از نظر او این بدعتی است که آن‌ها در دین به وجود آورده‌اند. مثال دیگر ادعیه روزانه و صلوات‌های روزهای خاص، زیارت اهل قبور، ساختن زیارتگاه‌ها، اقامه نماز و دعا در زیارتگاه‌ها همگی از نظر ابن تیمیه و طرفداران او از مصادیق بدعت در دین به شمار می‌رود. او همچنین استغفار و شفاعت را معصیت می‌داند؛ اما بدعت در امور عادی از نظر او مانند بدعت در عبادات نبوده، بلکه در امور عادی و مباح دین است، مگر اموری که شارع آن را حرام کرده باشد (ابن تیمیه، ۱۴۱۰ ه.ق، ج ۱۸، ص ۳۴۶).

دو نکته در اینجا قابل تأمل است؛ نخست آنکه ابن تیمیه میان امور عبادی و اموری که سبب رضایت خداوند و تقرب به او می‌شوند، تفاوت قائل نمی‌شود. او هر امری که موجب تقرب به خداوند می‌شود را عبادت می‌داند. حال آنکه برخی امور مورد رضایت خدا بوده، باعث تقرب به او می‌شوند اما عبادت نیستند؛ برای مثال احترام به بزرگ‌ترها یا رحم بر کودکان سبب رضایت و تقرب به خداوند می‌شود، ولی عبادت نیست. علاوه بر آن، به نظر می‌رسد در بسیاری موارد ایشان عمل به سلیقه می‌کند و اسناد تاریخی مبنی بر سفارش پیامبر اکرم بر زیارت حمزه سید الشهداء بعد از شهادت ایشان و یا توقف حضرت رسول بر سر مزار مادر گرامی‌شان را نادیده می‌انگارد.

حاصل آنکه به نظر می‌رسد در منظومه فکری ابن تیمیه، تمامی فرق مسلمانان و غیرمسلمانان از نجات به دور هستند، چراکه بدعت جایز نیست و قوم بدعت‌گذار از نجات به دور است.

۳-۳ خلود در آتش از منظر ابن تیمیه

یکی دیگر از مسائل مهم در بحث آموزه نجات، مبحث خلود و ماندگاری در عذاب جهنم است. ابن تیمیه معتقد است که آتش جهنم فناپذیر است؛ یعنی عذاب جهنمیان دائمی نیست. این دیدگاه ابن تیمیه برگرفته از عقیده جهمی‌ها (پیروان جهم صفوان) است که معتقدند بهشتیان و جهنمیان وارد بهشت و جهنم می‌شوند و زمانی که از آن بهره بردند، آن‌ها از بین می‌روند. به عبارتی قائل به فنای بهشت و جهنم بوده و لذا خلود معنایی ندارد. ابن تیمیه در برخی آثارش استدلال می‌کند که برخی از کفار پس از مدتی عذاب در جهنم، نابود و از بین می‌روند. او این دیدگاه را با توجه به ظاهر آیاتی مانند: «وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ إِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ» (سوره ابراهیم، آیه ۴۲) استنباط می‌کند که خداوند تا روزی که چشم‌ها در آن به‌سوی او خیره شوند، ظالمان را به تأخیر می‌اندازد و بعد آن‌ها را نابود می‌کند. کسانی مثل حسن سقاف نیز از این دیدگاه ابن تیمیه دفاع کرده‌اند (عسقلانی ج ۲، ۱۳۹۰ ص ۳۳۴).

حاصل آنکه با توجه به آنچه گفته شد و با توجه به تقسیم‌بندی کلی در باب نظریه «نجات» به نظر می‌رسد، رویکرد ابن تیمیه، بیشتر به رویکرد انحصار‌گرایی نزدیک است و اهل نجات را منحصرأ در قوم سلف می‌داند و بقیه انسان‌ها را به‌دوراز نجات می‌انگارد؛ اما با این وجود، دو نکته در دیدگاه ابن تیمیه جای تأمل دارد؛ نخست آنکه اگرچه او ظاهر‌گرا بوده و بر ظاهر آیات و روایات تأکید دارد، اما هر آنجا که مخالف اعتقاد قوم سلف باشد، روایت را کم‌اهمیت، بی‌اعتبار دانسته و یا سند آن را نامعتبر و ضعیف جلوه می‌دهد. برای مثال حدیث معروف، مشهور و «متواتر» پیامبر که می‌فرمایند: «أَنَا مِثْلَ أَهْلِ بَيْتِي فَيَكُمُ كَمِثْلِ سَفِينَةِ نُوحٍ مَنْ رَكِبَهَا نَجَا وَمَنْ تَخَلَّفَ مِنْهَا غَرِقَ»، اهل بیت من همانند کشتی حضرت نوح هستند هر کس بر آن سوار شود نجات می‌یابد و هر که از آن روی گردان شود غرق خواهد شد را فاقد سند دانسته و می‌گوید: «نه سند صحیح دارد و نه در هیچ کدام از کتب معتبر این حدیث آمده است» (ابن تیمیه، ۱۴۰۶ ه.ق، ص ۳۹۵) و از این رو این روایت را جعلی برمی‌شمارد.

نکته دوم در باب نجات، فلاح و رستگاری سایر انسان‌ها، از آنچه گذشت معلوم شد که بنیان فکری ابن تیمیه مانند قاطبه مسلمانان برگرفته از آیات قرآن و بر دو محور ایمان و عمل صالح استوار است. عمل نیز بر مبنای اعمال فردی و اجتماعی می‌باشد؛ اما آنچه باعث زاویه‌دار شدن دیدگاه ابن تیمیه با سایر مسلمانان می‌شود، به‌طور خاص در تعریف مصادیق عمل صالح است. انتظار می‌رفت او بر اساس ادعا و مسلک خویش به‌ظاهر آیات و روایات متوسل شود و نه آنکه باب جدیدی را فتح نماید؛ اما او در تفسیر عمل صالح، دیدگاه خویش و قوم سلف را فصل ختام عمل صالح دانسته و غیر آن را بدعت برمی‌شمارد. از این رو، در منظومه فکری ابن تیمیه به نظر می‌رسد، چنانچه قومی دستور به حرمت متعه دهند یا جواز بر دست‌به‌سینه نمازخواندن را صادر نمایند، این موضوعات بدعت به شمار نمی‌رود، اما اگر به سیره پیامبر که بر زیارت حمزه توصیه می‌کنند،^۱ عمل شود، این موضوع را بدعت شمرده و انجام دهندگان آن را از نجات به دور می‌داند.

۱. رک زیارت در سیره و سخن پیامبر (سید محمد موسوی، ۱۳۸۹)

۴. نجات از منظر استاد مطهری

در آثار استاد مطهری از آنچه در ادبیات فلسفه دین تحت عنوان نظریه یا آموزه نجات مصطلح است، نامی نیامده است؛ اما در ادبیات علمی به زبان فارسی به مسئله نجات از منظر استاد مطهری در ابعاد گوناگون پرداخته شده است و از آثار ایشان احصا گردیده است که به برخی از آنان در پیشینه تحقیق اشاره شد، لذا به منظور پرهیز از تکرار، تنها به اهم مطالب از منظر استاد مطهری و با توجه به منابع مختلف دست اول و دست دوم بسنده خواهد شد. دلیل استفاده از دیدگاه استاد جایگاه تأثیرگذاری ایشان در منظومه فکری معاصر می‌باشد تا تفاوت و عمق دو دیدگاه نمایان‌تر گردد.

از منظر استاد مطهری گوهر دیانت حقیقت دین اسلام است. ایشان با استفاده از آیه «ان الدین عندالله الاسلام» (آل عمران، ۱۵) تنها دین پذیرفته شده نزد خداوند را اسلام معرفی می‌کند و تنها راه نجات را دستیابی به این دین می‌داند؛ بنابراین، تردیدی نیست که از منظر «حقانیت» تنها طریق و سبیل نجات، اسلام است؛ اما از منظر نجات‌یافتگان، باید در موضوع غور بیشتری نمود. نخست باید اسلام و در مقابل آن کفر را تعریف نمود و سپس به پاسخ به این پرسش نزدیک شد که چه کسانی از منظر استاد مطهری مسلمان و نجات‌یافته نامیده می‌شوند.

۴-۱ شرط نجات: تسلیم قلب و عدم عناد

اسلام یعنی تسلیم شدن در برابر حق و حقیقت. منظور از تسلیم در لغت به معنی گردن نهادن و راضی شدن می‌باشد (بیهقی، ۱۳۹۶، ص ۳۰۸). تسلیم در اصطلاح به معنای اطاعت از امر خدا، استقبال از قضا و قدر الهی، اعتراض نکردن در مقابل مصائب و ناملایمات شمرده می‌شود. از این رو، اسلام دارای مراتبی است؛ تسلیم تن، تسلیم عقل و فکر و در نهایت تسلیم قلب.

تسلیم تن به این معناست که گاهی جسم و بدن انسان تسلیم حریف می‌شود. برای مثال کشتی‌گیری را تصور کنید که در مقابل حریف به زمین می‌خورد. در چنین حالتی

جسم و تن او تسلیم شده و شکست خورده است، اما فکر و اندیشه او ممکن است تسلیم نشده باشد (مطهری، ۱۳۶۹، ص ۲۶۵).

تسلیم عقل و فکر: گاهی اوقات، انسان در برابر منطق و استدلال طرف مقابل تسلیم می‌شود. اگر دلیل کافی بر مدعایی وجود داشته باشد، در این صورت دلایل موجود بر عقل عرضه شده، عقل آن را فهم کرده و تسلیم می‌گردد، ولو آنکه همه انسان‌های جهان بگویند تسلیم نباش، اما او خاضعانه تسلیم می‌شود (مطهری، ۱۳۶۹، ص ۲۹۰).

تسلیم قلب: گاهی از مرتبه تسلیم عقل فراتر رفته و به تسلیم قلب منجر می‌شود، در چنین شرایطی، سراسر وجود انسان تسلیم شده و هرگونه جحود و عنادی نفی می‌گردد. حقیقت ایمان، تسلیم قلب است (مطهری، ۱۳۶۹، ص ۲۹۱). اسلام به معنای تسلیم قلب است. در مقابل اسلام، کفر قرار دارد. کفر در لغت به معنای پوشاندن و کتمان آگاهانه است. از این رو، در تعریف «کفر» کلمه «انکار و جحود» نیز به کار می‌رود. راغب در تعریف کفر و جحود می‌گوید: «الجحود نفی مافی القلب اثباته و اثبات ما فی القلب نفیه» یعنی «نفی آنچه در قلبش اثبات است و اثبات آنچه در قلبش نفی است» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۶ ق، ۱۸۷). این تعریف بیانگر مخالفت آگاهانه و از روی لجاجت است؛ بنابراین، کافر کسی است که در پذیرش حق لجاجت و عناد ورزد. متکلمان، نسبت میان کفر و اسلام را نسبت «ملکه و عدم ملکه» می‌دانند. ایشان میان «کافر قاصر» و «کافر مقصر» در استحقاق عذاب و عدم آن نیز تفکیک قائل می‌شوند؛ بدین صورت که کافر قاصر معذور است چرا که کفر او از روی جهالت و نادانی و ناآشنا بودن به حقیقت است و از این رو، مستحق عذاب نیست. (قدردان ملکی، ۱۳۷۶، ص ۲۷۱) اما کافر مقصر که از روی لجبازی و عناد مخالفت می‌نماید، کفر او، جحود نامیده می‌شود؛ بنابراین، کفر آنان، ایشان را به دوزخ می‌افکند؛ بنابراین بر اساس براهین عقلی و همچنین آیات و روایات می‌توان به این نتیجه رسید که شخصی که دانسته و شناخته با حق عناد و دشمنی بورزد و حق را انکار کند، مستحق عقوبت است (مطهری، ج ۱، ۱۳۷۴، ص ۲۹۳-۲۸۹).

بنابراین تکلیف کافر از مسلمان جدا گردید، اما زمانی که سخن از اسلام و مسلمان به

میان می‌آید، به نظر می‌رسد باید میان اسلام واقعی و اسلام منطقه‌ای تمایز قائل شد (پازوکی، ۱۳۸۵، ص ۶۳). مقصود از اسلام منطقه‌ای، کسانی را شامل می‌شود که در یک منطقه و جامعه اسلامی زندگی می‌کنند. به عبارتی کسانی که به حکم تقلید و وراثت از پدران و مادران مسلمان هستند؛ اما مقصود از اسلام واقعی کسانی هستند که گرچه خود یا پدر و مادر ایشان مسلمان نیستند و یا حتی شهادتین را جاری نکرده‌اند، اما مصداق مؤمنون به خداوند و انجام دهندگان عمل صالح محسوب می‌شوند؛ بنابراین، اگر کسی دارای صفت تسلیم باشد و به عللی حقیقت اسلام برای او مکتوم مانده باشد، چه؟ آیا این فرد در زمره مسلمانان محسوب شده و نجات یافته است یا خیر؟ با توجه به مطالب گفته شده، مرتضی مطهری نیز میان کفر حقیقی و ظاهری تمایز قائل شده و میان کافر قاصر و کافر مقصر در بحث نجات نیز تفاوت می‌گذارد. از منظر او، افرادی که مسلمان نامیده نمی‌شوند، اما در مقام پوشانیدن حقیقت نیستند، «مسلم فطری» نامیده می‌شوند. به عبارتی این دسته را گرچه نمی‌توان مسلمان نامید، اما نمی‌توان آنان را کافر نیز خواند (مطهری در کاظمی، ۱۳۹۴، ص ۱۶۴)؛ بنابراین ایشان می‌گویند: «افرادی که به خدا و آخرت ایمان دارند و اعمالی با انگیزه تقرب به خدا انجام می‌دهند و در کار خود خلوص نیت دارند، عمل آن‌ها مقبول درگاه الهی است و استحقاق پاداش و بهشت می‌یابند، اعم از آنکه مسلمان باشند یا غیرمسلمان» (مطهری، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۳۴۱). در بحث شفاعت نیز، استاد مطهری هم نظر با حکمای اسلامی معتقد است که «انبیا از کسانی شفاعت می‌کنند که دین آن‌ها را بپسندند، مقصود دین فطری است» (مطهری، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۲۳۹) بنابراین با توجه به گفتار بالا به نظر می‌رسد، این گروه از افراد به اصطلاح «مستضعفین» و یا «مرجون لامر الله» نامیده می‌شوند. منظور از «مستضعفین» افراد بیچاره و ناتوان است و منظور از «مرجون لامر الله» به معنای افرادی است که امورشان محول به خداست و خداوند برایشان به گونه‌ای که حکمت و رحمتش ایجاب می‌کند، عمل می‌نماید. این اصطلاحات از قرآن کریم گرفته شده‌اند، به طور خاص در سوره النساء آیات ۹۷-۹۹ چنین آمده است. الذین توفاهم الملائكة ظالمی انفسهم قالوا فیم کتم؟ قالوا کنا مستضعفین فی الارض، قالوا الم

تکن ارض الله واسعة فتهاجروا فیها؟ فاولئك مأویهم جهنم وساءت مصیرا. الا المستضعفین من الرجال و النساء و الولدان لا یستطیعون حیلہ و لا یهتدون سیبلا. فاولئك عسی اللہان یغفو عنهم و کان اللہ عفوا غفورا». در آیه اول جریان پرسش و پاسخ مأموران الهی با بعضی از مردم پس از مرگ آنها مطرح است. بدین ترتیب که فرشتگان از آنها می‌پرسند شما در دنیا در چه وضعی به سر می‌بردید؟ آنها معتذر می‌شوند که ما مردمی بیچاره بودیم و دستمان به کسی و چیزی نمی‌رسید. فرشتگان به آنان می‌گویند: «شما مستضعف نیستید، زیرا زمین خدا گسترده بود و شما می‌توانستید از آنجا مهاجرت کرده و به نقطه‌ای دیگر بروید که همه جور امکان در آنجا بود. پس شما مقصرد و مستوجب عذاب». در آیه دوم وضع برخی از مردم را ذکر می‌کند که واقعاً مستضعف بوده؛ خواه مرد، زن و یا کودک باشند. این‌ها کسانی هستند که دستشان به جایی نمی‌رسد و راه به جایی نمی‌برند. آیه سوم، به گروه دوم یعنی مستضعفین نوید داده و آنان را امیدوار می‌کند به اینکه خداوند کریم ایشان را مورد عفو و مغفرت خود قرار خواهد داد (مطهری، ۱۳۵۲، ص ۲۹۶). این گروه از افراد دین‌دار فطری نامیده می‌شوند.

به‌علاوه می‌توان شفاعت را مشمول حال آنان نیز دانست و نظر به حدیث رسول اکرم صلی‌الله‌علیه و آله که فرمود: «و کسی که از شفاعت من بهره‌مند شود، بهشت بر او واجب می‌گردد» و با توجه به اینکه حقیقت شفاعت دارای دو بعد می‌باشد؛ یک بعد آن نجات از دوزخ و بعد دیگر آن ورود به بهشت است، بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که استاد مطهری نه‌تنها سرنوشت مستضعفان را دوزخ نمی‌داند، بلکه آن‌ها را در زمره «جاهلان مقصر» نیز برنمی‌شمرد و از این رو، شفاعت شامل حال آنان شده و اهل بهشت نیز خواهند بود (مطهری در کاظمی، ۱۳، ص ۱۶۶). این مسئله با دیدگاه متکلمان اسلامی که فقط کافر را مخلد در آتش می‌دانند و بر این باورند که غیر او به انحای مختلف از آتش درآمده و راهی بهشت خواهد شد (سبحانی، ۱۳۸۱، ص ۱۳) تطابق دارد.

حاصل کلام آنکه نظر به موارد فوق، در منظومه فکری استاد مطهری، تنها کافر معاند اهل نجات نیست. کسانی که دارای روحیه حق‌پذیری باشند، اما به دلایلی حق را نیافتند را

می‌توان مسلمان خواند. روشن‌ترین مصداق نجات‌یافته کسی است که در مقام شناخت حقیقت گام درست برداشته، حقیقت راستین را بیابد، بفهمد و با تمام وجودش تسلیم باشد. شخصی که قلباً در مقابل حقیقت تسلیم باشد، دل را به روی حقیقت گشوده و حق را بپذیرد و به آن عمل کند، این فرد از نجات‌یافتگان است (مطهری، ج ۱، ۱۳۶۹، ص ۲۹۳).

در مورد خاص مسلمانان استاد مطهری استغفار، توبه، زیارت، شفاعت و نیز دعای اولیای خدا را وسیله‌ای برای بازسازی روحی انسان‌ها و حرکت آن‌ها به سوی نجات می‌داند (مطهری، ۱۳۵۲ ش، ص ۲۸۱). منتها شفاعت را تنها مخصوص خداوند دانسته و شفاعت دیگران را منوط به اجازه و قبول او برمی‌شمارد.

۴-۲ خلود در جهنم از منظر استاد مطهری

با استناد به آیات و دلایل ذکر شده، استاد مطهری معتقد است بیشتر مردم اهل سعادت و نجات هستند؛ چراکه سعادت دایرمدار اطاعت به شرط عدم عناد است. اکثر انسان‌ها بر دستورهای آیین خود و یا از حکم فطرت انسانی خویش در حوزه اخلاق انسانی پیروی می‌کنند. در قیامت، تنها کافران عنود، لجوج و جهول به دوزخ فرستاده می‌شوند که تعداد اینان اندک است. هدایت و سعادت الهی دارای مراتب طولی است و دارای شدت و ضعف بوده و یا به عبارتی تشکیکی است. بیشتر انسان‌ها از درجه پایین و متوسط آن بهره‌مند هستند و به لطف و فضل الهی از آن مراتب هدایتی بهره‌مند می‌شوند و تنها اندکی به مراتب بالا و درجات کمال نائل می‌گردند. انسان به‌طور مستقیم و غیرمستقیم در قیامت رهسپار بهشت می‌شوند از نعمت‌های الهی بهره‌مند خواهند شد (رجبی نیا، ۱۳۸۳، ص ۱). حاصل آنکه به نظر می‌رسد با توجه به مطالب گفته شده و منظومه فکری استاد مطهری، ایشان را می‌توان در زمره شمول‌گرایان بحث نجات برشمرد، چراکه نه دایره نجات را به تمامی انسان‌ها بسط داده و گسترده می‌کند و نه آنکه آن قدر ضیق می‌نماید که بندگان الهی از رحمت او به دور بمانند.

نتیجه‌گیری

بنابر آنچه گذشت و با توجه به نظریه‌های مهم نجات به نظر می‌رسد، رویکرد ابن تیمیه در نظریه نجات رویکردی انحصارگرایانه بوده و نجات را فقط از آن قوم سلف می‌داند؛ بنابراین پیروان سایر ادیان و فرقه‌های اسلامی خصوصاً شیعیان به دلیل اینکه بدعت در دین وارد کرده‌اند و خلاف کتاب و سنت و اجماع سلف رفته‌اند اهل نجات نیستند اما استاد مطهری دایره نجات را وسیع می‌داند و با رویکردی تشکیکی که به نظر می‌رسد از نظام فکری او نشأت گرفته است درجات گوناگونی از نجات را برای انسان‌ها مطرح می‌کند. بر اساس دیدگاه او مسلمانان، مستضعفین فکری و جاهلان قاصر و کسانی که بر اساس فطرت الهی خود عمل می‌کنند و دارای عمل صالح هستند می‌توانند از نجات بهره‌مند شوند.

ابن تیمیه به تبعیت از جهنم بن صفوان قائل به فنای بهشت و جهنم است. در بحث نجات خاصه و ورود به بهشت: منحصرأ افرادی که از قوم سلف و اهل حدیث و پیروان آنان باشند به نجات می‌رسند و وارد بهشت می‌شوند و سایر افراد غیر سلف از این لطف محروم می‌شوند.

استاد مطهری ضمن آنکه حقانیت را تنها در دین اسلام می‌داند، اما در باب نجات‌یافتگان بر این اعتقاد است که پیروان ادیان دیگر نیز می‌توانند نجات پیدا کنند. پیروان هر دینی در زمان پیامبر خود، نجات‌یافته و رستگارند. بعد از بعثت پیامبر بعدی و حتی در زمان پیامبر اسلام نیز تحت شرایطی می‌توانند اهل نجات باشند.

دوم بحث نجات خاص انسان‌ها و فلاح مسلمانان: ابن تیمیه ملاک جهنمی شدن افراد را ایجاد بدعت می‌داند. او تمامی انسان‌ها اعم از سایر مسلمانان و غیرمسلمانان به‌جز قوم سلف و اهل حدیث را از زمره بدعت‌گذاران برمی‌شمارد. به عبارتی همه انسان‌ها به‌جز قوم سلف بر خطا بوده، از نجات به دور و در جهنم خواهند بود. از منظر ابن تیمیه، سایر مسلمانان به‌جز قوم سلف و پیروان آنان، در گمراهی بوده و در نتیجه نجاتی برای آنان متصور نیست، مگر آنکه توبه نمایند. شرط توبه نیز همراه با استغفار است و کسی که توبه کند نجات پیدا می‌کند؛ اما استاد مطهری با تمایز میان کافر قاصر و کافر مقصر، مسلمان

فطری را سزاوار عقاب نمی‌داند.

سوم بحث نجات اخص انسان‌های مسلمان؛ متقیان و پرهیزکاران: ابن تیمیه این قوم را تنها قوم سلف می‌داند که فلاح و رستگاری از آن ایشان است. مشخصاً او به منبع حدیث «سفینه النجاه» خدشه وارد کرده و آن را نیز بدعت برمی‌شمرد. در مقابل استاد مطهری، تمامی انسان‌ها به جز اندکی از آنان را اهل نجات می‌داند، اما این نجات را ذومراتب می‌داند؛ یعنی افراد مختلف در درجات متفاوتی از عذاب جهنم قرار می‌گیرند که این درجات بسته به سطح ایمان و تسلیم قلبی آن‌ها در دنیا متفاوت است.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Fatemehsadat Hosseini

Zohreh Abdekhodaie



<https://orcid.org/0009-0001-3098-1925>



<https://orcid.org/0009-0008-9035-1651>

منابع

- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم، (۱۴۰۶ ه.ق)، *منهاج السنه النبویه*، قابل دسترسی در آدرس: noorlib.ir
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم، (۱۴۰۷ ه.ق)، *اقتضا الصراط مخالفه اصحاب الجحیم*، بیروت لبنان: دارالمکتب العلمیه.
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم، (۱۴۱۰ ق)، *مجموع الفتاوی*، قابل دسترسی در آدرس: lib.eshia.ir
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم، (۱۴۰۲)، *العقیده الواسطیه* قابل دسترسی در آدرس: noorlib.ir
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم، (۱۴۰۳) *الاستقامت*، قابل دسترسی در آدرس: noorlib.ir
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم، (۱۴۰۲ ق) *امراض القلوب وشفائها*، مکه: السلفیه، چاپ سوم
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم، (۱۴۱۱ ق)، *طب القلوب*، کویت: دارالدعوه للنشر والتوضیح، چاپ اول
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم، (۱۴۱۶)، *الایمان*، بیروت: المکتب الاسلامی، چاپ پنجم
- ابن منظور، جمال الدین، (۱۴۱۴)، *لسان العرب*، بیروت: دارالبیروت.
- آرام، علیرضا، (۱۳۹۵)، «تحلیل عناصر سعادت در اندیشه ی ابن تیمیه»، شماره ۳، ص ۱-۲۲
- بیهقی، ابوالفضل، (۱۳۹۶)، *تاریخ بیهقی*، انتشارات مهتاب، چاپ بیستم.
- پیترسون، مایکل و دیگران، (۱۳۸۸)، *عقل و اعتقاد دینی (درآمدی بر فلسفه دین)*، ترجمه نراقی، احمد، سلطانی، ابراهیم. تهران.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۲ ق)، *المفردات فی غریب القرآن*، تحقیق، داودی، صفوان عدنان، دمشق، بیروت: دارالقلم، الدار الشامیه، چاپ اول.
- راغب اصفهانی، (۱۴۱۶ ق)، *مفردات الفاظ قرآن*، تحقیق صفوان عدنان، جلد ۱، بیروت: دارالقلم.
- رجبی نیا، داوود، (۱۳۸۳)، «نجات اکثریت از دیدگاه استاد مطهری» *مجله رواق اندیشه*، شماره ۳۴
- زاهدی، محمدصادق، صداقت، علی، (۱۳۹۳)، «شمول گرایی فراگیر: بررسی نظریه نجات ملاصدرا»، *پژوهشنامه ادیان*، شماره ۸، صص ۷۷-۱۰۹.
- سبحانی، جعفر، (ق ۱۴۱۶)، *البدعه وآثار الموقبه*، تهران: نشر معشر.
- سبحانی، جعفر، (۱۳۸۵)، *الایمان و الکفر فی الكتاب و السنه*، جلد ۲، قم: موسسه امام صادق.
- سیدهاشمی، سید محمدجواد؛ ایمنی، مرتضی، سیدهاشمی، سید محمد اسماعیل، (۱۳۹۵)، *اندیشه نوین دینی*، سال دوازدهم، شماره ۴۵.

- شرباصی، احمد، (۱۴۰۷) *موسوعه اخلاق القرآن*، بیروت: لبنان، دارالرائد العربی، چاپ سوم.
- شیروانی، علی، (۱۳۸۳، ۱۳۸۴)، «نجات از دیدگاه شهید مطهری»، قیسات، شماره ۳۱، ۳۰، ص ۱۸۷-۲۰۶.
- عسقلانی، ابن حجر، (۱۳۹۰)، *لسان المیزان*، بیروت لبنان: موسسه الاعلمی لمطبوعات بیروت.
- قرشی، سید علی اکبر، (۱۳۷۱)، *قاموس قرآن*، ج ۷، تهران: دار الکتب الإسلامیه، چاپ ششم.
- قدردان ملکی، محمد حسن، (۱۳۷۶)، «کافر مسلمان و مسلمان کافر»، *کتاب نقد*، شماره ۴، جلد ۳، صص ۲۶۷-۲۹۳.
- کاظمی، سید یحیی، جعفری، امیرقلی، (۱۳۹۴)، «رابطه استضعاف و نجات از دیدگاه علامه طباطبائی و شهید مطهری»، *اندیشه نوین دینی*، شماره ۴۰، صص ۱۵۹-۱۷۰.
- کربلانی پازوکی، علی، (۱۳۸۵)، «مسئله رستگاری و نجات پیروان ادیان از دیدگاه جان هیک و علامه طباطبائی و استاد مطهری»، *اندیشه دینی*، دانشگاه شیراز، صص ۶۴-۶۳.
- مطهری، مرتضی، (۱۳۶۹)، *فطرت*، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی، (۱۳۷۴)، *مجموعه آثار*، ج ۱، تهران: صدرا، چاپ سوم.
- مطهری، مرتضی، (۱۳۶۷)، *مجموعه آثار*، ج ۱، تهران: صدرا، چاپ سوم.
- مطهری، مرتضی، (۱۳۷۴)، *مجموعه آثار*، ج ۱، تهران: صدرا چاپ چهارم.
- مطهری، مرتضی، (۱۳۷۴)، *مجموعه آثار*، ج ۲، تهران: صدرا، چاپ پنجم.
- مطهری، مرتضی، (۱۳۷۷)، *مجموعه آثار*، جلد ۱، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی، (۱۳۵۲)، *عدل الهی*، تهران: صدرا.
- موسوی، سید محمد، (۱۳۸۹)، «زیارت در سیره و سخن پیامبر اکرم»، *فرهنگ کوثر*، شماره ۸۱.
- عشیمین، محمد بن صالح، (ه.ق ۱۴۱۵) «*تعلیقات علی عقیده الواسطیه*»، دارالفتح، چاپ اول ص ۳.

References

- Asqalani, Ibn Hajar, (2011), *Lisan al-Mizan*, Beirut, Lebanon: Al-Alami Institute for Beirut Publications. [In Arabic]
- Aram, Alireza, (2016), *Analysis of the Elements of Happiness in Ibn Taymiyyah's Thought*, No. 3, pp. 1-22. [In Persian]
- Beyhaqi, Abu al-Fazl, (2017), *Tarikh-e Beyhaqi*, Mahtab Publications, Twentieth Edition. [In Persian]

- Ghadrdan Maleki, Mohammad Hassan, (1997), Infidel Muslim and Muslim Infidel, *Ketab-e Naqd*, No. 4, Vol. 3, pp. 267-293. [In Persian]
- Ibn Taymiyyah, Ahmad ibn Abd al-Halim, (1985), *Minhaj al-Sunnah al-Nabawiyyah*, available at noorlib.ir. [In Arabic]
- Ibn Taymiyyah, Ahmad ibn Abd al-Halim, (1986), *Iqtida al-Sirat al-Mustaqim Mukhalafat Ashab al-Jahim*, Beirut, Lebanon: Dar al-Maktab al-Ilmiyyah. [In Arabic]
- Ibn Taymiyyah, Ahmad ibn Abd al-Halim, (1989), *Majmu' al-Fatawa*, available at: lib.eshia.ir. [In Arabic]
- Ibn Taymiyyah, Ahmad ibn Abd al-Halim, (1981), *Al-Aqidah Al-Wasitiyyah*, available at: noorlib.ir. [In Arabic]
- Ibn Taymiyyah, Ahmad ibn Abd al-Halim, (1982), *Al-Istiqamah*, available at: noorlib.ir. [In Arabic]
- Ibn Taymiyyah, Ahmad ibn Abd al-Halim, (1981), *Amrad al-Qulub wa Shifa'uha*, Mecca: Al-Salafiyyah, Third Edition. [In Arabic]
- Ibn Taymiyyah, Ahmad ibn Abd al-Halim, (1990), *Tibb al-Qulub*, Kuwait: Dar al-Da'wah for Publishing and Distribution, First Edition. [In Arabic]
- Ibn Taymiyyah, Ahmad ibn Abd al-Halim, (1995), *Al-Iman*, Beirut: Al-Maktab Al-Islami, Fifth Edition. [In Arabic]
- Ibn Manzur, Jamal al-Din, (1993), *Lisan al-Arab*, Beirut: Dar al-Beirut. [In Arabic]
- Kazemi, Seyyed Yahya, Jafari, Amirgholi, (2015), The Relationship between Weakness and Salvation from the Perspective of Allameh Tabataba'i and Martyr Motahari, *Modern Religious Thought*, No. 40, pp. 159-170. [In Persian]
- Karbalaei Pazouki, Ali, (2006), The Issue of Salvation and the Deliverance of the Followers of Religions from the Perspective of John Hick, Allameh Tabataba'i, and Ustad Motahari, *Religious Thought*, Shiraz University, pp. 63-64. [In Persian]
- Motahari, Morteza, (1990), *Fitrat*, Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahari, Morteza, (1995), *Majmu'eh Athar*, Vol. 1, Tehran: Sadra, Third Edition. [In Persian]
- Motahari, Morteza, (1988), *Majmu'eh Athar*, Vol. 1, Tehran: Sadra, Third Edition. [In Persian]
- Motahari, Morteza, (1995), *Majmu'eh Athar*, Vol. 1, Tehran: Sadra, Fourth Edition. [In Persian]
- Motahari, Morteza, (1995), *Majmu'eh Athar*, Vol. 2, Tehran: Sadra, Fifth Edition. [In Persian]
- Motahari, Morteza, (1998), *Majmu'eh Athar*, Vol. 1, Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahari, Morteza, (1973), *Adl-e Elahi*, Tehran: Sadra. [In Persian]

- Mousavi, Seyyed Mohammad, (2010), *Pilgrimage in the Tradition and Words of the Prophet Muhammad, Farhang-e Kowsar*, No. 81. [In Persian]
- Peterson, Michael, et al., (2009), *Reason and Religious Belief: An Introduction to the Philosophy of Religion*, translated by Naraqi, Ahmad, Soltani, Ebrahim. Tehran. [In Persian]
- Qureshi, Seyyed Ali Akbar, (1992), *Qamus al-Quran*, Vol. 7, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah, Sixth Edition. [In Persian]
- Raghib Isfahani, Hussein ibn Muhammad, (1991), *Al-Mufradat fi Gharib al-Quran*, edited by Dawudi, Safwan Adnan, Damascus, Beirut: Dar al-Qalam, Al-Dar al-Shamiyyah, First Edition. [In Arabic]
- Rajabi Nia, Davood, (2004), The Salvation of the Majority from the Perspective of Ustad Motahari, *Ravaq-e Andisheh Magazine*, No. 34. [In Persian]
- Raghib Isfahani, Hussein ibn Muhammad, (1995), *Mufradat Alfaz al-Quran*, edited by Safwan Adnan, Vol. 1, Beirut: Dar al-Qalam. [In Arabic]
- Sobhani, Jafar, (1995), *Al-Bid'ah wa Athar al-Muwqibah*, Tehran: Nashr-e Ma'shar
- Sobhani, Jafar, (2006), *Al-Iman wa Al-Kufr fi Al-Kitab wa Al-Sunnah*, Vol. 2, Qom: Imam Sadiq Institute. [In Persian]
- Seyyed Hashemi, Seyyed Mohammad Jawad; Imani, Morteza; Seyyed Hashemi, Seyyed Mohammad Ismail, (2016), *Modern Religious Thought*, Year 12, No. 45. [In Persian]
- Sharbasi, Ahmad, (1986), *Mawsu'ah Akhlaq al-Quran*, Beirut, Lebanon: Dar al-Ra'id al-Arabi, Third Edition. [In Arabic]
- Shirvani, Ali, (2004, 2005), *Salvation from the Perspective of Martyr Motahari*, Qabasat, No. 30, 31, pp. 187-206. [In Persian]
- Ushaymeen, Muhammad ibn Saleh, (1994), *Annotations on Al-Aqidah Al-Wasitiyyah*, Dar al-Fath, First Edition, p. 3. [In Arabic]
- Zahedi, Mohammad Sadegh, Sedaghat, Ali, (2014), Inclusive Pluralism: A Study of Mulla Sadra's Theory of Salvation, *Journal of Religious Studies*, No. 8, pp. 77-109. [In Persian]

استناد به این مقاله: حسینی فاطمه، السادات، عبدخدائی، زهره. (۱۴۰۲). بررسی نظریه نجات از دیدگاه ابن تیمیه و استاد مطهری. پژوهشنامه کلام تطبیقی شیعه، ۵(۸)، ۲۳۳-۲۶۲. DOI: 10.22054/jcst.2024.79551.1168



Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.